

Az óvatos duhaj

Pozsgay Imrével beszélget Csizmadia Ervin

Az alábbi beszélgetés döntően Pozsgay Imre és a demokratikus ellenzék viszonyáról szól. Szándékosan nem térünk ki az utóbbi néhány év fejleményeire. Pozsgay nézeteit erre vonatkozólag ősszel megjelenő könyvében találhatja meg az Olvasó. Cs. Z.

– *Beszélgetőpartnerem Pozsgay Imre, a mai beszélgetésünk témája a demokratikus ellenzék és a hatalom viszonya. Tudom, hogy a hatalom kifejezés talán nem a legprecízebb, ezért ennek a terminológiai kérdésébe egyelőre nem megyünk bele, mégis jobb híján ezt használok. Kezdjük egy nagyon rövid életrajzi áttekintéssel. Hogyan lesz valakiből, aki Bács-Kiskun megyei párttisztviselő, a Központi Bizottság alosztályvezetője, majd a Társadalmi Szemle főszerkesztő-helyettese, azután kulturális, később művelődési miniszter. Egy nagyon rövid életutat kérnék, főként arra koncentrálva, hogy hogyan választódott ki valaki a Kádár-rendszerben. Hogyan derült ki valakiről, hogy alkalmas valamilyen posztra, és hogy kerülhetett aztán ezekbe a pozíciókba?*

– Azt hiszem, esetemben a szerencsének is szerepe volt ebben, majd később már a kádári politika tudatossága is benne volt. Szerencsémnek azt kell tartanom, hogy én az egyetem befejezése után egy olyan megyébe kerültem, ahol még a pártszervezetekre és a pártmunkásokra is a nyitott gondolkodás volt a jellemző. Ennek első próbatétele a termelészövetkezeti mozgalom szervezése volt, mikor is ennek a megyének a párt- és tanácsi vezetői voltak oly bátrak és nem vállalták el semmiféle kolhozosítási forma alkalmazását, különösen a Homokhátságon, a gyümölcs- és szőlőtermelő gazdák világában. Akkor elsősorban Erdei Ferencsel, a pártban Fehér Lajossal, Nyers Rezsővel szövetkezve kialakítottak egy sajátos gazdálkodási formát, amelyet elkereszteltek szakszövetkezetnek, de ma divatos szóval azt mondanánk, így mentették át az egyéni gazdaságokat, hogy a szőlő, a gyümölcs, a zöldségtermelés, a kertészeti kultúra ne menjen tönkre azon a tájon. A tájhoz, a vidék adottságaihoz kötődő realizmusuk azt mutatta nekem,

hogy pragmatikus politizálással többre lehet menni, mint az ideologizálással. És bár én akkor nagyon szigorú követelményeket támaztó ideológiai poszton és posztokon dolgoztam, ez az oldás nekem ezt jelentette. Bizonyára személyes tulajdonságaim is benne voltak, mert ha esetleg nem ilyen körülmények közé kerülök, akkor soha a politikai pályán előre nem haladhatok, hiszen akkori önmagamra visszaemlékezve, akármi-lyen bornírt viszonyokat nem fogadtam volna el. Tehát ezek a nyitott viszonyok egészen biztosan szerepet játszottak abban, hogy én ott már tájékozódhattam. Emellett valami módon tudományos igénnyel is meg akartam fogalmazni az elveimet, pályáztam aspirantúrára. Fölvettek aspiránsnak a tudósképzőnek nevezett mandarin-képzőbe, és ez szaporította az alkalmaimat arra, hogy a fővárosi, budapesti szellemi élettel közvetlen kapcsolatba kerüljek, írókkal, költőkkel, filmesekkel, szociológusokkal, társadalomtudósokkal alakítottam ki szoros kapcsolatot, s néhány megyebeli, Bácskában, Homokhátságon élő barátommal közösen vonzottuk ezeket az embereket arra a tájra. Ebből a szempontból különösen nagy jelentősége volt a Valóság című folyóiratnak és a köréje csoportosuló társadalomtudósoknak, publicistáknak meg a filmeseknek. Például e tekintetben elsősorban talán a véletlennek is szerepe volt benne, hogy a filmművészet képviselőivel alakítottam ki jó kapcsolatot. Disszertációm révén még a hatvanas évek vége felé bekerültem az országos nyilvánosságba, az akkori Magyar Hírlap interjút közölt velem, majd 1969-ben a Televízió fölkerített egy sorozatban való részvételre Mindennapi demokrácia címen. Mondhatnám azt is – ha nem lenne elkoptatva –, hogy bizonyos értelemben magam készítettem elő a körülményeim megváltoztatá-

sát, meg persze a körülmények is előnyösen hatottak rám. Később kiszámítottam, hogy a magam akkor nagyon szabadgondolkodónak számító magatartásával meddig mehetek el úgy, hogy a politikai pályám ne törjön meg, de ugyanakkor annak a szellemi életnek is szolgálója lehessen, amelybe belekerültem és amelyet megkedveltem. Rájöttem – megint csak tudálékosan kifejezve –, hogy a kádárizmus image-éhez hozzátartozik, hogy magamfajtaikat is föl tudjon mutatni a politikai pályán, ne csak azt a korlátolt, ortodox gondolkodású pártmunkás típust, amely azért korábban döntően jellemezte a párt apparátusát. Ilyen előzmények és pártmunkás tapasztalatok után szinte szükségszerű volt, hogy kapcsolatba kerültem Aczél Györggyel, akinek tagadhatatlanul nagy szerepe volt abban, hogy én a pártmunkás és pártapparátusi lét még szellemileg oly igényes köréből is továbbjuthassak azokra a vezető államigazgatási posztokra, amelyeket Ön is főlelegetett. Akkor még nem konfliktusosnak, hanem nagyon is baráti együttműködési viszonyoknak képzeltem el az Aczéllal való kapcsolatot.

– *Ki fogunk még erre is térni. De ha már most szóba került Aczél György személye, hadd térjek ki a Népszabadság 1992. június 13-i számában megjelent Aczél-interjújára. Ennek az interjúnak azt a mozzanatát szeretném kiragadni, amely az Ön által eddig mondottakhoz kapcsolható. Az 1973-as „Filozófusper” kapcsán tett megállapításairól van szó. Ön azt mondja: „Úgy láttam, kellő hatást úgysem tudok elérni, legfeljebb én is a vesztesek közé kerülök. Ez nem gyávaság, hanem óvatosság volt a részemről. Nem mondhatom, hogy kiálltam a Lukács-iskola mellett, de semmilyen szerepet nem voltam hajlandó vállalni a velük szembeni atrocitásokban.” Ön ekkoriban a Társadalmi Szemle főszerkesztője-helyettese. Én elfogadom ezt a megjegyzését, hiszen el kell hogy fogadjam, amit itt mond, végignézve azonban a Társadalmi Szemlének ekkor, a hevenyes évek első felében megjelenő számait, bizony ezekben a számokban elég sok olyan írás jelent meg, amely nyílt állásfoglalás a Lukács-iskola vagy a Lukács-óvoda tagjai ellen. A Társadalmi Szemle ezekben az években teljesen egyértelműen és világosan állást foglalt valami mellett és valaki más ellenében. Hogyan egyeztethető ez össze tulajdonképpen Önnek ezzel a megfogalmazásával, amiben Ön azt mondja, hogy nem hajlandó szerepet vállalni velük szemben. Ez nem a szerepvállalásnak*

egy áttételes formája, még ha csak főszerkesztő-helyettes is? Nem lett volna Önnek befolyása arra, hogy visszaszorítsa ezeket a – mondjuk ki – retrográd cikkeket?

– Hát igen. Ez az alapvető kérdés, és itt máris benne vagyunk a demokratikus ellenzék akkori történelmében. A válaszom körülményesebb lesz, mint az, amit a Népszabadság-interjúban elmondtam. Tudniillik valóban igaz, amit ott kijelentettem, s ebben benne van az is, hogy nagyon korlátozottak voltak a lehetőségeim elhárítani, kivédeni azokat a cikkeket, írásokat, amelyekre az előbb utalt. És ma sem tagadom, nem vállaltam ebben kockázatot. És itt kell akkor elmondani, hogyan láttam én akkor a demokratikus ellenzékét. 1968 óta azért nagyon élénken és tájékozottan figyelhettem azt, amit tesznek, amit kezdeményeznek. A Korcsulai-csoporttal kezdődött. Lukács-iskola, Lukács-óvoda, így neveztek valóban, generációk is kapcsolódtak egymáshoz. A szókimondást és a protestálásnak azt a formáját, amit ők vállaltak, emberileg tisztelettel néztem, de én akkor Don Quijote-i küzdelemnek és reménytelen dolognak tartottam, egy marginális értelmiségi csoport önmeghatározási és lelkiismereti küzdelmének, amely azonban túl sok politikai haszonnal nem járhat. Hiszen akkor – nyilván a körülményeimnek is volt ebben némi szerepe, meg a tudásom korlátainak – meg voltam győződve arról, hogy belátható ideig a 45-ben kiosztott külpolitikai adottságok és az abból adódó politikai viszonyok nem változtathatók meg, ezért csak a kis lépések politikájával, a pártból elinduló pluralizmus megtervezésével lehetséges a magyar demokrácia kiteljesítése. A demokrácia fogalma alatt akkor én még hajlamos voltam elsősorban hatékonysági elvet és nem szabadságelvet érteni. Ugyanakkor azért bizonyos értelemben a szabadságfelfogásom is benne volt abban, hogy én, ha rajtam múlik, és tehettem volna, szót adok az ellenzéknek is. A velük szembeni fellépést képmutatásnak és színjátéknak tekintettem az első perctől kezdve, és különösen visszataszítónak akkor, amikor bizonyos előítéletek is hangot kaptak és bekapcsolódtak, hogy ez itt egy zsidó értelmiségi csoport nagyot akarása, nem érdemes vele foglalkozni. Ezt a stílust és ezt a megközelítési módot én már akkor is elutasítottam, és visszataszítónak tekintettem. Ugyanakkor megismétlem, én 1973-ban, egy reformtraumán átesve, a 71–72 körül lezajlott pártviták tanulságain is okulva egyre ügyeltem, mégpedig arra, hogy a reform frazeológiája megmaradjon, leg-

alább a frazeológiája maradjon meg, és mint főszervező-helyettesnek, a reform-frazeológia leg-
alább végleges fenntartása volt az egyetlen lehet-
séges törekvésem. A főszerkesztővel és más párt-
béli determinációkkal szemben nem tudtam a la-
pot átalakítani, legfeljebb szelidíteni. Ennyi tellett
a lehetőségeimből. Ez az egyik dolog, amit ezzel
kapcsolatban mondanom kell. A másik, hogy én
azt vettem észre, hogy a filozófiai vita és a Lu-
kács-iskolával, a Budapesti Schule-val szembeni
fellépés Aczél részéről egy kétségbeesett utolsó
próbálkozás volt arra, hogy a szovjetek gyanakvá-
sát elhárítsa, és még maga tartsa kézben ezeket az
ügyeket. Egy kétségkívül nem túl elegáns, ám a
pártserűség meg bizonyos humánus normák
összeegyeztetését öltő szellemi tornát akart csinál-
ni. Amolyan per és börtön nélküli eljárást. Az
ellenzék akkor ehhez már nem volt partner. Kud-
arcba fulladt Aczél kísérlete, és engem ez még
inkább amolyan megfigyelői posztra állított eb-
ben a tekintetben.

– *Az, hogy Aczél 1974-ben (többekkel együtt)
maga is kikerült a legfelső vezetésből, a KB-ideo-
lógiai titkári pozícióból, ez összefüggésben van
azzal, hogy ő a szovjetek igényeit, mondjuk, nem
úgy teljesítette, ahogy ezt elvárták volna? Vagy
ennek abszolút más a magyarázata?*

– Összefüggésben van, egyenes, közvetlen
összefüggésben. Erről én dokumentumokat nem
tudok felsorakoztatni, de a moszkvai körökkel
való akkori érintkezéséből félreérthetetlené
vált számomra, hogy Kádárt zsarolták ezzel az
üggyel, és Kádár tisztálodozattal lépett ki a sakk-
helyzetből: mesztette Aczél. Aczél kevésbé
volt büszke, mint Nyers Rezső. Nyers 1974 után
mindenféle pozíciót visszautasított, és eltűnt ku-
tató közgazdásznak, Aczél elfogadott egy posz-
tot, és így tulajdonképpen kerülő úton, de
visszajutott a legfelső vezetésbe.

– *Őnek mint főszerkesztő-helyettesnek mi-
lyen rálátása volt arra, hogy a hatalom ilyen
szempontból hogyan működik? Tehát arra, hogy
a Szovjetunió és a magyar vezetés között nagyon
közvetlen kapcsolatok vannak, és ha a Szovjet-
unióban születik egy ideológiai határozat, mond-
juk, az ottani ellenzékre, akkor előbb-utóbb ennek
a paraleljeként meg kell születni nálunk is valami
hasonlónak? A hetvenes évek elején a Szovjet-
unióban fölléptek az első ellenzéki csoportok,
Szolzsenyicin és mások, és a hetvenes évek leg-
elején nagyon kemény fellépések vannak velük
szemben. Az, hogy Magyarországon 1973-ban*

*tisztogatás zajlott, bekövetkezett volna-e akkor, ha
a Szovjetunióban nincs keményedés az ottani el-
lenzékkel szemben?*

– Nem valószínű, hogy lezajlott volna, bár
én mindenképpen összefüggésbe hozom a cseh-
szlovákiai eseményekkel, de ezzel párhuzamosan
kétségtelenül ott vannak azok a jelenségek is,
amelyek a Szovjetunióra a hetvenes évek elején
jellemzők voltak. Ne felejtjük el, 1970 őszen
volt Gdansk, a tenger melléki lázadás, és Leng-
yelország újabb válsága, tehát itt már nemcsak
Prágáról, hanem Varsóról, Gdanskról is szó
van, az akkori reflexiókról, és benne a szokásos
reflex is, hogy ami a Szovjetunióban történik,
annak képmását valami módon Magyarországon
is meg kell csinálni. Számomra egyébként nagy-
on imponáló volt az, amit Kádár csinált a
Szovjetuniót illetően. Amit csinált ugyanis, azt
mindig lassú követéssel és visszafogott módon
csinálta. Akkoriban ez számunkra úgy mutatko-
zott meg, hogy mindig néztük, mit csinál Bul-
gária, az egyenes kopirozás mintországja. Írat-
lan szabály volt, hogy Magyarországnak attól
mindig kevesebbet kell tennie. Jól emlékszem az
össznépi államról szóló agymálmányra, amelyet
Hruscsov még az SZKP XXII. kongresszusán
hirdetett meg, erre Bulgáriában egy generális
átszervezés volt a válasz. Magyarországon lejá-
szották ennek karikatúráját, néhány megyei meg-
városi tanácson társadalmi elnökhelyetteseket ál-
lítottak, és azonkívül átjátszották a SZOT-nak a
társadalombiztosítás igazgatását. De Kádár bizo-
nyos értelemben az alakoskodó, színjátszó szere-
pében kivédte a külső behatások jelentős részét.
En nem jótét lélekként akarom Kádárt ábrázol-
ni, nekem elég sok bajom volt később vele, és
akkor láttam bele életének kavarnáiba, de én ek-
kor még így éltem meg, tehát én most arról
beszélek, hogy akkor hogyan láttam a világot, és
miként reflektáltam ezekre. Jó, ügyes államférfi-
nak tartottam, aki még a szovjetek ostobaságait
is ki tudja védeni.

– *Lehetséges, hogy sikerült kivédeni a külső
hatásokat vagy lelassítani ezeket a külső befolyá-
sokat vagy ezeket a zsarolásokat, de a Kádár-
rendszer nemigen tudta kamatoztatni ezt a belpo-
litikájában, s különösen nem generációs metszet-
ben. Ön is utal rá említett interjújában: a kádári
politika belül talán azért kezdett bomladozni,
mert például a népiek vagy például a demokrati-
kus ellenzék idősebb nemzedékével ugyan még si-
került egyezséget kötni, gondoljunk csak Lukács-*

ra, Illyésre vagy Németh Lászlóra, az őket követő nemzedékekkel azonban már nem. S ha ezt meghosszabbítjuk és a hivatalos politikát nézzük, akkor tulajdonképpen az ön személye is egy nemzedéki kihívás volt annak a hatalomnak, amelyik 56 után berendezkedett és a hetvenes évekre eléggé előregedett. Ezt a nemzedéki aspektust – először az ifjúság problematikájaként – a magyar társadalomtudományok is leereagálták a nyolcvanas évek elejétől, bár talán kevésbé foglalkoztak az MSZMP-n belüli generációs aspektussal.

– Nekem is az a véleményem, hogy fontos volt a nemzedéki tényező. Részletesebben, de nem túlrészletezve még annyit, hogy az első konfliktusaim is ebből adódtak. Elég gyorsan fölfedeztem, hogy a mégoly szuverén személyekkel megkötött magánalkuk is korlátozott értékűek, és egy ország sorsát nem irányíthatják. Egy politikai konszolidációt vagy egy konkrét politikai akciót persze nagyban befolyásolhatnak, de egy ország sorsát hosszabb távon nem, és én ragaszkodtam hozzá, hogy minél hamarabb intézményesítsük a kapcsolatokat azzal a nemzedékkel, amellyel a pártvezetésnek nem sikerült alkut kötni. De ebben Kádárék ösztönösen, Aczél tudatosan – nyilván ő volt ebben a lényeglátóbb – felfedezték, hogy az intézményesítés esetleg pluralizmushoz vezet a politikában is. Tudniillik az, hogy Illyés Gyula elfogadja a szélárnyék teóriát, az, hogy Németh László kisebbik rosszként realizálja a kádárizmust vagy az, hogy Déry Tibor megbékélten jön ki a börtönből, óriási hatással volt az értelmiség pacifikálása szempontjából. Am jövő- és országépítéshez ez kevés. Ehhez nem volt partner sem Konrád György, sem Eörsi István, nem volt partner hozzá Nagy László, Csoóri Sándor, Kősa Ferenc és a többiek, sorolhatnám a névsort. Am ők maguk is külön-külön politikai utat választottak, szembenállásuk vagy különállásuk kifejezésére. Én ezt elég hamar felfedeztem, és úgy éreztem, nekem is döntenem kell. Ezt a döntést én szerettem volna elodázní, és ameddig lehet, elhúzni, pontosan az egész pályámon végighúzódo alapgondolat jegyében, hogy mikor használok jobban és hogyan használok jobban, de végül is ez már az első kormánytagságom idején, 1978-ban nyílt konfliktusokba, legalábbis azon a körön belül látható konfliktusokba ment át.

– Mit tett Ön a fiatalabb nemzedék intézményesítéséért? Olyan konkrét dolgokra gondolok, amelyek megjelentek valamilyen formában, tehát

mások tudtak róluk. És hogyan tudott elképzeléseikhez támogatókat találni?

– Korán rájöttem a nyilvánosság fontosságára, ezért amikor csak lehetett, ehhez fordultam; paradox kifejezést használok, de a nyilvánosság bozótjában próbáltam én valami menedéket keresni gondolataim számára, mindenekelőtt azzal, hogy a lehetséges eszközöket igénybe véve én a másságomat nyílttá tettem. Ha én Valóság-interjút adtam, akkor az tipikusan csak rám jellemző gondolatokat tartalmazott. De így volt akkor is, ha ezt egy szegedi előadásban mondtam el, és a Tiszatájban megjelent nyilatkozatom vagy televíziós és rádiós szerepléseim is ugyanezt mutatták. A kádári frazeológia folytonosságát igyekeztem megszakítani, s ha valaminek, ennek óriási jelentősége volt éppen Kádárnál. Megint mondom: a kádári frazeológia szimplicitása és közhelyekből felépített konstrukciója igazi államférfiúi teljesítmény volt, tehát nemcsak Kádár műveltségbeli hiányossága és kifejezésbeli szegényessége nyilvánult meg benne, hanem egy biztonságpolitikai gondolkodásmód, és az első és legfontosabb kihívás részemről az volt, hogy én ezt elutasítottam, és én másként beszéltem – ha lehet most ezt a kifejezést használni – és ez méginkább jelt adott az értelmiség újabb nemzedékeinek, hogy ha alku és járandóságok alapján nem lehet kiegyezni a rendszerrel, az intézményesítésnek lehet, hogy van itt egy képviselője, aki ezt előbbre viheti. Így alakultak ki barátságaim, különböző kaszinózó és szalonpolitizálási formák, amelyek között én ezt maximális mértékben üztem a nyolcvanas évek elejéig.

– Önt az ellenfelei, vagy mondjuk így, a demokratikus ellenzék tagjai később is bírálták azért, hogy kezdetől fogva a társadalomnak csak egy meghatározott csoportjával, mondjuk így, a népi értelmiséggel, a népiekkel volt jobb viszonyban, és a demokratikus ellenzékkel, az urbánusokkal szemben más volt az Ön viszonya. Érdekes lenne tisztáznunk, hogy a népieknek valamilyen fajta, a kormányba helyezett képviselőjének tekintette-e önmagát, mondjuk így, a népi-nemzeti gondolkodásmód vagy irányultság képviselője volt-e, vagy másról van itt szó? Nyilvánvaló, hogy elég jó viszonya volt Csoórival, másokkal, gondolom, később is járt még a „legendás” Levendél László-féle társaságba, tehát ez egy nagyon világos, nagyon egyértelmű elkötelezettség. Másfelől nem lehet-e, hogy az ellenzékkel, a demokratikus ellenzékkel való kapcsolata éppen azért alakult

ügy, ahogy alakult, és ezért vehető az Ön szemére számos dolog, mert az Ön számára a népiek melletti elköteleződés értékválasztás is volt, kicsit felengzősen fogalmazva: a politikai önmegvalósítás lehetséges formája?

– Meg kell mondanom, hogy ez bennem akkor tudatosodott, amikor tudatosították bennem. Én nem ebben a problémakörben gondolkodtam a hetvenes évek közepéig. Valószínű, hogy a vidékisége is szerepet játszott ebben, valószínű egész addigi életutam. Erre már bizonyos értelemben utaltam a zsidókérdésről megjelent kötet előszavában is. A népi-urbánus probléma nem létezett számomra mint falusi gyerek számára, sem mint egyetemista számára és sem mint Bács megyei vidéki pártmunkás és köztisztviselő számára. Ebbe az ügybe a hetvenes években botlottam bele Budapesten, és készített állásfoglalásra. Akkor is, azóta is tragédiának tartom, hogy a magyar értelmiség, a magyar szellemi élet fél évszázadon vagy annál hosszabb időn át képes foglya, rabja maradni egy hamisan feltett kérdésnek és az arra keresendő válaszoknak; erről ma is ez a véleményem. Ám egy manapság ritkán idézhető szerző gondolatát felidézve a hamis tudat is társadalmi tény, azzal is kezd valamit az ember, és különösen kénytelen egy politikus ezekkel a tényekkel is bánni, kezdeni valamit. Soha olyan döntési helyzetbe nem jutottam, hogy az bennem a szabadgondolkodót és az előítéletek nélküli gondolkodót megsemmisítette volna. De egész életutam, paraszti-falusi származásom, barátságaim, a megszerzett gyermekkori élményektől a család irodalmi hagyományáig minden azt a szellemiséget építette bennem, hogy itt a magyarsággal és a nemzeti elkötelezettséggel együtt képzelhető csak el a progresszió. Ez pedig, mivel emberi viszonyokról van szó, csak perszonalifikáltan jelenhet meg. De hogy mennyire nem számított a döntéseimben, gondolom, a továbbiakban is lesz még alkalmunk szólni. Az első nyílt szellemi szabadságharcot én bizonyos, a szó eredeti értelmében nagyon is urbánus témákban folytattam. Az első demokráciáról szóló televíziós műsorom 69-ben egy angyalföldi kilakoltatott családról szólt, és az ahhoz való viszonyomról, az emberi együttérzésről és demokráciáról. A másik ilyen nagyobb megnyilvánulás, amikor ugyancsak még 69-ben – ezt is említem az interjúmban – megismertem Bacsó Péter Tanú című filmjét. Kecskeméten bemutatottuk, az egész magyar filmművé-

zetet meghívtam oda, Jancsó, Hernádi, Csoóri, Kósa Ferenc, Sára Sándor, Kovács András, Makk Károly és még sokan, aki akkor számított a magyar filméletben, mind ott voltak a kecskeméti városi moziban és együtt néztük meg Bacsó filmjét. Utána én interpelláltam az akkori miniszter első helyettesénél, hogy tűrhetetlen ilyen filmet dobozban tartani. Tehát egyáltalán nem tipikusan népies témákban exponáltam magam, hanem a gondolat nyilvánosságáért meg a szabadság tágitásáért hadakoztam, ez volt a meggyőződésem, ezt tettem. Ugyanakkor én azt is elfogadom, és ebben Konrád György lakitelki megnyilatkozásával értek egyet, hogy egy társadalom ideológiailag, politikailag is tagolódik, s természetes plurális társadalom csak akkor képzelhető el, ha az önmeghatározás szabadsága is megadatik az embernek, nemcsak az összefogás kényszere működik, és ilyen alapon én valóban soha nem tagadtam meg a rokonszenvenemet azokkal az alkotásokkal és azokkal az alkotókkal, akik úgymond a népi, nemzeti irányvonalhoz tartoznak, s ezek a vonzalmak később politikai cselekedeteimben is láthatóvá váltak. De ott sem úgy, ahogyan aztán a demokratikus ellenzék interpretálta.

– *Amit mond, annak lényege végül is egyértelműen az, hogy Önt a személyi meg a baráti szálak nyilvánvalóan a népi táborhoz kötötték, még ha részt vállalt tipikus „urbánus” ügyekben is. De azt gondolom, nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy már a kezdetektől alapvető különbség volt a népiek-nemzetiek és a demokratikus ellenzék között egyszerűen magatartásformában. Amire Ön utal, hogy tudniillik óvatossá vált kezdettől fogva, jellemző volt a népiekre is mindvégig. Tehát az Ön magatartása – ha tetszik – genetikusan eltért azétől a demokratikus ellenzékétől, amelynek a pusztja megjelenése is nyílt felrúgása volt bizonyos normáknak és bizonyos szabályoknak, azoknak, amelyek a Kádár-rendszert addig elterítették. Mondhatnánk úgy is: az óvatosságtól. Például vegyük csak a szamizdattal kapcsolatos tevékenység kérdését, amiben nagyon eltért az ellenzék és a népiek álláspontja. Ez egy olyan kérdés, ami, azt hiszem, Önt is választás elé kellett hogy állítsa, hiszen ebben már nagyon kemény politikai különbségek kristályosodtak ki a két tábor között. És amikor Ön arról beszélt, hogy a demokratikus ellenzék egy marginális csoport volt, ez a megállapítás mennyiségileg, számszerűleg nézve elfogadható, de az ellenzék hatását, ere-*

jét éppen nem ez jelentette, hanem a résztvevők számán messze túlmutató élenjáró, példaadó ereje.

– Most már tudjuk ezt. Én azonban az akkori szöveggörnyezetben próbáltam a magam álláspontját megfogalmazni. Kétségtelen, valamilyen kádenciára majd el kell jutnunk aztán, éppen az azóta megtett út tapasztalatai alapján. Nem kétséges, hogy tévedés volt marginálisnak itélni meg egy olyan csoportot, amelyik nagyon is döntő szerepet játszik később a politikai átalakulásban. Én azokról a szemléleti korlátokról is tudósítani akarok, amelyek egy politikus életét, döntéseit befolyásolták. A legelső és legnagyobb korlátom ebből a szempontból éppen a származásom volt. Én ugyanis nem valami incselkedő szellemi kihívásként és kalandként éltem meg azt, hogy a szocializmushoz meg a kommunista párthoz kötődtem, mint a budapesti értelmiség része, hanem szociális élményként. Abból, hogy én szédítő magaslatra juthattam egy földpadlós, nádtetes falusi házból, az Esterházy-kastélyban tanulhattam, ott végezhettem a középiskolát, megnyílt az egyetem egy olyan fiatalember előtt, aki a régi rendszer mobilitási viszonyai között, ha nagyon nagy szerencséje van, esetleg esztergályos lehetett volna valamelyik pesti gyárban, vagy gyári munkás a közeli Balatonfüzfőn vagy valahol. Tehát ezek kétségtelen személyes motivációk, élmények, hatások, amelyeket éppen azért jellemezek korlátképpen, mert hosszú ideig fennmaradnak egy ember életében. Egyáltalán nem fogadom el azokat a vádakot, amelyekkel itt most ostoba fajankók és egyes acsarkodó népiek meg ultra-nacionalisták jellemzik a városiakat, ezen belül elsősorban az értelmiséget, és ezen is belül elsősorban az SZDSZ vagy a demokratikus ellenzék körül tömörülő értelmiségieket. De azt látni kell, hogy más volt az indíttatásuk, szocializációjuk, más volt az elkötelezettségük indítéka, hiszen náluk föltételezésem szerint a politikai szerep vállalása teoretikus megfontolásokból és meggyőződésből fakadt, s a „létező” elutasítása ugyanebből. Ez az értelmiség a létező szocializmus viszonyai között is világot járt, jól tájékozott, egzisztenciálisan szabadon mozgó réteg maradt. S e tekintetben a népi értelmiség nem lehetett vetélytársa. A népiek nem ismertek nyelveket, nem voltak kapcsolataik, látókörüket az az élményvilág határozta meg, amelyből jöttek, és így tovább. A hetvenes években az én korlátaim is ebből fakadtak.

Másrészt olyan vaskos realitásként fogadtam el Jaltát, a Szovjetuniót, hogy amikor már kritikus viszonyba kerültem velük, akkor sem vontam kétségbe realitásukat, és illuzórikusnak minősítettem azok törekvését, akik úgy hitték, hogy kívülállóként, sőt a rendszerrel teljesen szembefordulva is lehet bármiféle eredményt elérni.

– Visszatérve élettörténetéhez: Ön 1977-ben az első charta-aláírásnál és 1979-ben a másodiknál is kulturális miniszter. Sok mindent lehet hallani arról, hogy főként a második aláírási akció után az akció több mint 250 résztvevőjével különböző szinteken „elbeszélgettek”. Mi volt ezekben a beszélgetésekben a minisztériumnak a szerepe? Ha volt, akkor ezt pártmegbízatásként kapják-e? Egyáltalán, hogy nézett ki ekkor az MSZMP, a pártközpont és mondjuk a kulturális minisztérium viszonya? Mennyiben volt ez direkt pártirányításos viszony, illetve mennyire volt szabad, autonóm az Ön minisztériuma ekkoriban?

– Szabadnak, autonómnak nem volt nevezhető. De amennyire lehetett, ott is tágitottuk a kimondhatóságnak a határait meg az eszközök világát. A minisztérium feladatul kapta, hogy beszéljen a chartát aláíró személyiségekkel, személy szerint én magam is vállaltam ilyen beszélgetéseket.

– Úgy értem, hogy Önöket informálisan biztásk meg a nemes feladattal?

– A dolog lényege a következő: jött egy telefon vagy egy meghívás mondjuk Aczél György-höz, hogy beszéljünk meg, mi a tennivaló. De azért meg kell jegyezzen valamit. Én már egy „kései” fázisban kapcsolódhattam be az ügybe. Szerintem Aczél előbb megvívta a saját csatáját mondjuk Biszku Bélával, Gáspár Sándorral, Kádárral. Ezek alatt, ezek nyomán kialakította a maga álláspontját, és csak utána hívott engem, utána tett ajánlatot és kért meg valamire.

– Aczél és Ön között ekkoriban jónak volt nevezhető a viszony?

– Ezekben a kérdésekben együttműködtünk és jó volt a viszony. Tehát én pontosan tudtam arról, hogy ő milyen csatákat folytatott a megtorlás és a rendőri intézkedések követelőitől kezdve a fondorlatosabban, de nem kevésbé zsarnokian gondolkodókkal. Mindenesetre ő a „szelidítést” előbb elvégezte. Majd utána mi ketten ültünk össze. Gondolom, ő még ezenkívül Óvárral és másokkal tárgyalt, de ennek nem volt jelentősége az ügy szempontjából, ott már az ő instrukciói ellenállás nélkül mentek keresz-

tül, de velem mindig megtárgyalta ezeket a dolgokat, és én is a további szelidítés mesterségét választottam, és olyankor ajánlottam fel, hogy személyesen részt veszek egy beszélgetés lebonyolításában, amikor úgy láttam, hogy ez számomra egy újabb kapcsolatépítési lehetőséget tartalmaz, azonkívül bizonyos fokig az én különállásomat is megismertethetem a beszélgetésre hívott értelmiségiekkel. Olyan gondolattal, hogy köztük is lehetnek esetleg besúgók vagy III/III-as ügynökök, nem foglalkoztam. Én akkor már úgy állítottam be magam, hogy a bizalmas politizálásra legjobb a nyilvános politizálás. Így került sor arra, hogy az 1977-es aláírás után én csak külön-külön személyes beszélgetéseket folytattam, és a 79-es aláírás után hívtam be egy csoportot a minisztériumba. Ez egy baráti beszélgetés volt, ahol elsősorban én faggattam a jelenlévőket, mi volt az indítékuk, hogyan látták, mi hasznát látják egy ilyen fajta akciónak, és hogy ezek a hatalommal nem egyeztetett, független és szuverenitást kifejező akciók esetleg hosszabb távon nem veszélyeztetik-e egy reformbeállított hatalomnak a pályáját, stb. Körülbelül ennyi volt az egész, és ez volt a lényeg, és egyfajta összekacsintás azokkal, akik aláírtak. Mert én magam akkor már teljesen értelmetlennek láttam mindenféle retorziót ezekben az ügyekben.

– Az aláíróknak egy része volt a demokratikus ellenzék, a másik részben voltak többek között a népek is. Ön kikkel találkozott? Az eddig mondottak alapján nemigen hinném, hogy a radikálisabb ellenzékkel, amelyet éppen abban az évben próbált lebeszélni – egy írószövetségi előadásában – a szamizdatozásról.

– Valóban, nem a kemény maggal találkoztam, hanem azzal a holdudvarral, amelyik nem a kemény maghoz tartozott az ellenzéken belül.

– Tehát arról van szó, hogy az aláírók azon részével találkozott, akik egyébként is közel álltak önhöz? És azokkal kacintott össze?

– Így van. Ez pedig beleillik abba, hogy én a radikálisoktól eltérő módon képzeltem el a reform előrehaladását.

– Ekkori álláspontjára, azt hiszem, jól rávilágít egy 1980-ban írott cikke a Társadalmi Szemlében a párt szövetségi politikájáról. A cikk egyik legfontosabb megállapítása – és azt kérem, hogy ezt kommentáljuk, mert kíváncsi vagyok, hogy ezt valóban így gondolta-e –, hogy az MSZMP-nek

1980-ban nagy a bizalmi tőkéje, hosszú évszázadok óta az MSZMP-nek sikerült először összekapcsolni a társadalmi haladás ügyét a nemzeti felemelkedés ügyével. Azt gondolom, hogy ez a kijelentés magyarázatot igényel. Valóban így is gondolta-e, vagy ez inkább egy taktikai megállapítás, mintsem a valódi véleménye. Ne felejtjük el azt sem: ebben az évben lesz művelődési miniszter.

– Ez egy valódi taktikai megállapítás, és megmagyarázom az indítékát is. Vissza kell térnem ahhoz az alapvető gondolathoz, hogy ekkoriban az én agyam már motoszkált efelé, hogy a demokrácia pluralizmus nélkül elképzelhetetlen. És az volt a meggyőződés, hogy ennek a pluralizmusnak egyetlen lehetséges kibontakozási terepe maga az MSZMP. Hiszen akkor én úgy láttam, hogy minden politikára képes értelmes erő az MSZMP-be van bezárva. Tehát ebből kell kibontani ezt az erőt, például úgy, hogy a valódi reformerek kezdik világosan megkülönböztetni magukat a konzervatívoktól. Ezt persze így nem lehetett kimondani. Mondtam én ennél sokkal rosszabbakat is, még később is, pontosan abból a taktikai megfontolásból, hogy az az egy mondat legalább, ami akkor éppen fontos volt, és aminek hordereje volt, megjelenhessen.

– Nem tartott attól, hogy ezek az egy mondatok, amelyek így elrejtőznek ezekben a cikkeken vagy megnyilatkozásokban, ezek nem váltják ki azt a hatást, amit várt? Egy nem túl szerencsés szövegkörnyezetben elhangzó egyetlen fontos mondat esetleg nem jut el a címzettekhez...

– Ettől tartottam, sőt tapasztalnom is kellett, hogy nagyon sokszor éppen ez siklott el, és emiatt az egész nemhogy értelmét veszítette, hanem még diszkreditáló is volt rám nézve. Ilyen élményeim és ilyen tapasztalataim voltak, de megismétlem makacsul, akkor azért én mindig a rendszerben gondolkodtam, és a rendszeren belül. Arra az archimedesi pontra még nem jutottam el, amelyikről rálátási vagy akár kimozdítási lehetőség adódna – egyszerűen emberi és morális késztéseim voltak. Gramsci jut eszembe. Én akkoriban – ez is eretnekségnek számított – Gramscit olvastam, s abból a tételből indultam ki, amelyben azt mondja: ahol egy párt van, ott is több párt van, csak az egy pártba van becsukva a több párt. Hát én láttam belül azokat a küzdelmeket, lobbyzásokat, érdekvonulatokat, amelyek ennek a gondolatnak az alapjául szolgáltak.

– Beszéljünk egy kicsit erről az Ön körül kialakult holdudvarról. Hogy nézett ez ki? Ön nap-pal miniszterkedett, bejárt a hivatalba, intézkedéseket hozott, taktikai nyilatkozatokat tett délután, este, meg hétvégeken találkozik a népi értelmiséghez tartozó emberekkel és közösen tervezgették a jövőt?

– Igen, tervezgettük a jövőt, mondjuk néha amolyan szentélyszerű összejövetelek voltak, amelyeken megjelentünk. Mert én így éltem meg, kellő áhítattal például az Illyés Gyula otthonában lezajlott találkozókat. Ma is változatlan tisztelettel gondolok arra a teljesítményre, amit ő nyújtott, a kritikáját végezzék el mások, én nem tudok kritikailag viszonyulni ahhoz, amit ő produkált. Tette, amit tehetett, véleményem szerint. Voltak helyek aztán, ahol ennél sokkal profánabb, nemzedékemmel azonos társaságban szabadon és gátlás nélkül mondtuk a bírálatunkat a fennállóról, a létezőről, és derítettük fel, hogy holnap vagy holnapután mi az, amit éppen tenni lehetne. Néha az az apróság, néha az a nagyobb lendület. Én óriási erkölcsi nyomás alatt voltam, hiszen a nyilvánosság előtt vállalnom kellett a hivatal minden kötöttségét, és teljesíteni követelményeit. Ez azt is jelentette, hogy néha meggyőződéssel ellentétes dolgokat is tenni kellett, ilyenkor a kompromisszumnak valóban az a határa, hogy meddig látja értelmét az ember ezeknek a kompromisszumoknak. Ilyenkor, ha úgy éreztem, hogy a saját ítélőképességem kevés ennek eldöntéséhez, tépelődéseimet előadtam barátaimnak is, és többnyire az volt a válasz, hogy még ezt is vállalni kell azért, hogy a jobbitás hatalmi eszközei is meglegyenek. Azt azért nyugodt szívvel, lélekkel mondom el, hogy ha mai szemmel bírálható és elutasítandó dolgokat tettem is, de becstelenséget, emberek elleni retorziókat és hasonlókat nem követtem el. Hát az első konfliktusaim is ebből adódtak Aczéllal, ugye, ő volt a telefonos ember, telefonon, minden nyom nélkül és minden dokumentáció és dokumentálható tanúsítvány nélkül utasított engem ilyen vagy amolyan dolgokra. Én kezdtem ezeket megtagadni, s amilyen mértékben kezdtem megtagadni, úgy növekedett köztünk a konfliktus, majd pedig olyan mértékben kezdte az alattam lévő, a hierarchiában alattam lévő munkatársaimat utasítani közvetlenül.

– Melyek voltak ezek az ügyek, amelyekben Ön ellenállt Aczél kérésének? Egy-két konkrét ügyet, ha megnevezne.

– Hadd gondolkozzam ezen, mert erre nem készültem, de voltak ilyen ügyek. Emlékszem, az 1981. december 12–13-ai írószövetségi közgyűlés megrendezését ahhoz kötötte, hogy az Írószövetség jó magaviseletű lesz. Azt mondta: ha évekre telik, akkor évekig, de addig nem lesz közgyűlés, amíg az Írószövetségnek nincs garancia arra, hogy tisztességes hangnem és megfelelő vitastilus uralkodjék. En pedig mindvégig harcoltam azért, hogy a közgyűlés az alapszabály szerint kerüljön megrendezésre. Aczél mondta, hogy addig itt nem lesz közgyűlés, míg kiegyezés nem lesz és amíg, magyarul szólva, nem gázulálnak az írók és nem ígérik meg előre, és nem adnak garanciát, hogy nem lesz valamiféle ellenzéki megmozdulás.

– Ezt a célját csak részben sikerült elérnie Aczélnek, hiszen sok kevésbé fontos beszéd mellett elhangzott Csoóri Sándornak az úgynevezett konszenzuszelfmondó beszéde. Ismerve a népiekkel való közeli viszonyát, hadd kérdezzem meg: Csoóri beszédét Önök előre egyeztetették? És másfelől: azt az ominózus beszédet, amely miatt Önnek meg kellett válnia miniszteri posztjától, szintén egyeztetették? Hiszen ezek nem lehetnek véletlenek.

– Ez nem így nézett ki. Egyeztetettük ugyan a nézeteinket és közösen gondolkodtunk, és elmondtuk, hogy kinek milyen fórum áll rendelkezésére, hogy a maga gondolatát kimondja, de abban a formában, ahogyan például az Írószövetség közgyűlésén elhangzott Csoóri szájából, nem egyeztetettük. Ilyenfajta egyeztetés nem volt közöttünk. Ő valóban ebben is a legszuverénebb módon viselkedett, és lehet, hogy a mondat megformálása az utolsó éjszaka műve volt, különösen, miután látta, hogy mire megy ki a játék, hiszen Aczél megpróbálta még a helyszínen végigmanipulálni azt a közgyűlést, megálljt akart mondani, hogy ez nem megy. És nem is ment. A szelidítést azonban nem az Aczél hozta, hanem a Jaruzelski-puccs. 13-án már csendesebb lett a közgyűlés, de nem azért, mert elgyávultak, hanem azért, mert megrendült mindenki a Lengyelországban történektől. Eörsi ekkor követelte ironikusan a cenzúrát, hogy akkor legalább játsszunk nyílt lapokkal.

Az én beszédemről: a KB 1981. december 3-i ülésén hangzott el. Addigra minden tapasztalatomat összefoglalva, egy nagyon kemény elutasító beszédet mondtam a 82-es népgazdasági terv tárgyalása kapcsán. Ez még nem jelent meg.

Akkor én kimondtam olyan apróságokat, hogy a tőkefelhalmozó rendszerből tőkefogyasztó rendszerre vált az egész, az infrastruktúrára elkülönített részt is föléli és csak adósság révén tud új erőforrásokhoz hozzájutni ez a rendszer, és szükségképpen föláldozza az oktatást, a szociális biztonságot és a szabadságot azért, hogy tovább folytathassa létét. S a legbotrányosabbat is kimondtam: a Központi Bizottság ne fogadja el ezt a megalapozatlan 82-es népgazdasági tervet. Tudtam, hogy ennek következményei lesznek. Kádár soha nem azonnal váltott le valakit, ha baja volt vele, szándékosan mindig későbbre időzítette a döntéseit, soha nyilvános konfliktust nem óhajtott vállalni, és 1982. áprilisig halogatta a döntést. Abban, hogy életemnek ez az első szakasza lezárult, neki nagy szerepe volt.

– *Csak ez a beszéd önmagában nem okozhatta a bukását. Sokkal inkább „gyanús” kapcsolatai. Hiszen Ön ingoványos terepen mozgott. Talán az sem elképzelhetetlen, hogy figyelték is. De Önben az jelenthette a nagy veszélyforrást, hogy a más szociális csoportokkal való kapcsolatfelvételt szimbolizálta.*

– Én akkor már tudtam, hogy figyelnek, hiszen a Kádárral, meg az Aczéllal folytatott beszélgetésekből például az is kiderült számomra, hogy olyan információik vannak, amelyek csak titkosszolgálati úton juthattak el hozzájuk. Én ezt szemrebbenés nélkül fogadtam, nem árultam el, hogy a dolognak ezt a részét is felfedeztem, de ez, ha nem hülye valaki, egészen nyilvánvaló. Ugyanakkor az üldöztetés és az üldözéses képzetek minden nyomasztó pszichikai terhe idegen tőlem, én ilyeneket nem nagyon szoktam fölvenni, és nem élem bele magam. Tettem a dolgomat úgy, hogy körülbelül kiszámítottam, meddig tehetem, és hogyan. Tehát nem hagytam figyelmen kívül, de lelkiileg nem kerültem a hatása alá, nem hiszterizálódtam, nem lettem üldözési mániás, és más hasonló bajok is elkerültek. A dolog egyszer odáig ment aztán, hogy Kádár is, Aczél is nyíltan fölcsólitottak, szakítsak barátaimmal. Ez még 1982 előtt volt, és utána többször ismétlődött. Kádár még azt is érzékeltette, hogy pártbeli és hatalmi előrehaladásomnak ez az egyik akadály, amelyen könnyen túltehetnék magunkat, ha én okosabb lennék, és nem az érzelmeimre hallgatnék. Ebből is látszott: ő az egészet tisztán érzelmi, baráti elkötelezettségnek tekintette. Én viszont ezen túl természetesen politikainak. Én egyébként ebben az ügyben sem-

miféle alkuba nem mentem bele. Sőt Kádár felszólításai csak fokozták az elszántságomat. Ilyen előzmények után került sor az én kormányból való eltávolításomra 1982 nyarán. Ez nagy huzakodás volt, áprilistól júliusig húzódott. Áprilisban közölték velem, hogy mennem kell, a realizálásával várni kellett, mert én ellenálltam. Nem a miniszterséghez ragaszkodtam, hanem közöltem, hogy akkor tegyük nyíltá a konfliktust. Tudtam, Kádárnak ez a legelviselhetlenebb. Tegyük nyíltá a konfliktust, én elmegyek valamelyik egyetemre adjunktusnak vagy akármilyen beosztott kutatónak, és lássa meg a világ, hogy itt politikai szakítás történt. Ez volt az, amibe Kádár nem egyezhetett bele, és áprilistól július közepéig tartott a huzavona a Politikai Bizottságban, a kormányban, mindenütt naponta lepettek meg újabb meg újabb látogatók, és hol kérve, hol fenyegetve jobb belátásra akartak bírni.

– *Azért az is megérne pár mondatot, hogy miként zajlottak ezek a beszélgetések, ezek a közlések. Azt gondolom, meglehetősen kevés fogalmunk van a Kádár-rendszer illetően műhelytitkairól. S ha jól tudom, Ön még nem részletezte saját leváltását a nyilvánosság előtt.*

– Az ügy előkészítését távollétem idejére tervezték. Én 1982. áprilisában hivatalos küldöttséggel Indiában voltam, majd Indiából hazatérve még néhány napra kiutaztam Ausztriába, mert az akkori kollégámmal, Fred Sinnowaczcsl együtt sikerült nyelbe ütnünk egy gyönyörű kiállítását a magyar reneszánszról Ausztria legészakibb reneszánsz várában, Schalaburgban, és annak előkészületeire, majd a megnyitására is kiutaztam. Valószínű, távollétem alatt agyalták ki, hogy milyen módon lehetne az én dolgomat megoldani, és a szokásos farizeus, képmutató módon a miniszterelnök és a párt főtitkár-helyettese itt, ebben a házban, ahol most vagyunk, meghívtak és közölték velem, hogy hat évet eltöltöttem a kormányban, eredményes tevékenység után rám újabb politikai feladatok várnak, és ezért úgy gondolják, hogy az én vonzalmaim és politikai képességeim alapján egy önálló politikai szervezet élén lenne legjobb a tevékenységemet folytatni. Körülbelül ezekkel a szemforgató ajánlásokkal jöttek elő szemlesütve, nem tudták már, hogy hova nézzenek, mert féltek a reflexióimtól. Nem volt okuk félni, én annyit mondtam, hogy megértettem, a kormányban véget ért a tevékenységem, meghallgattam az ajánlatot, nem kívánok rá reflektálni, gondolkodási

időt kérek, és néhány napon belül előadom a terveimet. Ezzel otthagytam őket. Ezen eléggé elképedtek, valami kéréleésre meg alkura számitottak, azt még szégyenlősen vállalták volna, de azt nem gondolták, hogy ez lesz belőle. Majd néhány nap múlva ugyanennek a társaságnak elmondtam, hogy megértettem a leváltásom indítékait, erre megint elkezdtek, hogy nem leváltásról van szó... Megértettem a leváltásom okait, indítékait, tudomásul veszem és kérem, hogy valamelyik egyetemen vagy a bölcsészkaron vagy a közgazdasági egyetemen adjanak egy oktatói állást. Ettől még jobban kétségbeestek, és akkor nyilván szaladtak a Kádárhoz újabb meg újabb konzultációkra.

Itt kapcsolódott be Aczél, aki szerintem ügyes mozzgatója volt az eltávolításomnak, de abban is ügyes volt, hogy a határozatot ne neki kelljen előadnia. Valószínű, Kádár inspirációjára kapcsolódott be Aczél, s nagyon érzékletes képekkel tette vonzóvá számomra a Népfrontot, és arra kért, hogy hívjam föl Kádárt, és beszéljek vele is. Én pedig közöltem, hogy ha Kádárnak valami baja van velem, majd szól, én nem jelentkezem Kádárnál. És ez így ment heteken keresztül. Ő hetenként egyszer fölszólított, hogy beszéljek Kádárral, eközben a magyar értelmiség is, mint a méhraj körém tömörült, tanácsokat, mindenféleket kaptam, ellenállásra szóló felhívásokat is, de végül is tanácstalanok voltunk, hiszen azt én nem kérhettem – egyszerűen abszurd és megalázó lett volna –, hogy én maradhassak a kormányban, tehát én kitarot-tam a magam álláspontja mellett.

– *És végül is az, hogy ön elfogadta a Népfrontot, minek volt köszönhető?*

– Egy Kádárral való beszélgetésnek. Ilyen huzavonák után én még utoljára elmentem Prágába a szocialista országok kulturális minisztereinek konferenciájára. A kormányülésen, ahol ezt bejelentettem, Aczél még fölszólított, hogy vonjam vissza a döntésemet, ne menjek el már oda, és mániákusan újra azt kérte, hogy keressen meg a Kádárt. Én meg már akkor kellő nyugaltsággal azt mondtam, keressen a Kádár engem, ha akar.

A fordulatot az hozta, hogy Prágából visszatérve este otthon várt egy telefonüzenet, hogy másnap reggel Havasi Ferenc átjön az irodámba, beszélni akar velem. Én mondtam a titkárnőnek, hogy lehetetlen, miért nem mondta meg neki, hogy dolgom van, pedagógusnap van, ki-

tüntetések átadására készülök a Parlamentbe, nem érek rá. De hogy Havasi ezt tudja, és ezért 8 órára bejön, jöjjön be maga is, mondja a titkárnőm. Jó, bementem. Havasi rögtön azzal kezdte, hogy most már elkerülhetetlen a KB-ülés elé vinni az ügyedet: mit szándékozol tenni a Központi Bizottság ülésén? Mondom, nagyon meg lehetek rémulve, hogy téged küldenek el ezt megkérdezni tőlem. Ő akkor KB-titkár volt, és a gazdaságpolitikai területnek volt a főnöke, politikai bizottsági tag. Mondom neki: nem vagyok hajlandó erről nyilatkozni, majd eljön az ideje, és akkor ott beszélek. Akkor nagyon nyersen és durván fenyegetni kezdett, közölte, hogy ugrálhatsz, ahogy akarsz, akármit mondasz, a Kádár téged betonba fog döngölni, nem agyagba, betonba. A Központi Bizottság pedig Kádár javaslatát fogja elfogadni. Mondtam, hogy nincs kétségem eziránt, meg sem fordult más a fejemben, Kádár biztos, hogy goromba lesz, a KB pedig a szokásos mameluk módon fog viselkedni, ez a része engem nem érdekel, és ha ezért küldtek, akkor isten hírével el is mehetsz. Akkor viszont rögtön szoltam a titkárnőnek, hogy azonnal, most hívja föl Kádárt. És ez megtörtént. Szerintem várta a hívásomat, azonnal időpontot adott, hogy most menjek át, mondtam, nem mehetek, dolgom van a Parlamentben, úgyhogy aznap délutánra beszéltük meg, s ott nagyrészt kipakoltam, elmondtam: ha maga látná, hogy a sameszei hogyan intézik a személyi ügyeket, maga is elrémulhatna, mert egyszer magára is sor kerül. A másik, hogy – s itt vettem elő a nemzedéki kérdést – az a mód, ahogyan az én ügyemet napirendre tűzték, világossá tette, a kádárizmusnak nem lesz folytatása újabb nemzedékekben. Végül annyit mondtam, hogy mondja meg, mit akar. Majdnem könyörgőre fogta, hogy fogadjam el a Népfront főtítkárságát, taníthatok, kutatómunkát végezhetek, minden istennyilat megígért, én annyit mondtam, hogy akkor, ha ezt elfogadom, a látszatokat magának kell helyreállítania. Az a kikötésem, hogy ezt valóban még csak a KB-ülésen se leváltásként interpretálják, és a Központi Bizottság javaslatát, hogy én legyek a Népfront főtítkára, maga terjeszse elő a Népfront országos tanácsának ülésén. Úgy megkönnyebbült, embert még így fellélegezni nem láttam, azonnal megígért mindent, így zárult le ez a szakasz.

– *És ő terjesztette elő?*

– Ez a szakasz így zárult le, és akkor itt egy

közvetett megjegyzés, hogy én úgy június folyamán sokakkal beszélgetve elkezdtem tájékozódni. A Népfronttal nem volt nekem addig semmi különösebb dolgom. Kezdem rájönni, hogy ebből esetleg lehet valamit csinálni, de ezt én nem árultam el Kádáréknak, hogy ez is benne volt a döntés elfogadásában, és Kádár két szerepet is elvállalt, a Népfront elnökségi ülésen is megjelent, és az Országos Tanács ülésén ő terjesztette elő a rólam szóló javaslatot. Jegyzőkönyvben ezt ellenőrizni lehet, tény az, hogy mennybemenesztett és mindenféle nagy ajánlásokat tett ott a Népfrontnak. Nem tudta, hogy törököt fogott ezzel. Én akkor már sejtettem, hogy ebből lesz valami.

– *Mi történt 1982 és a XIII. pártkongresszus között a Népfrontban, és megint a témánk szempontjából nézve egy kicsit, Önnek a Népfronton belül lesz-e olyan feladata, vagy kitűz-e maga elé olyan feladatot, hogy ezt a bizonyos intézményesítést, amiről már korábban beszéltünk, tehát a különböző csoportok intézményesítését megkezdje, megpróbálja elkezdeni? És ennek milyen kezelhető eredményei vannak?*

– Én előbb a szervezetet kezdtem rendbe tenni és életre galvanizálni. Elkezdtem olyan civil területeken mozogni, ahol a politikának nem tűnt fel azonnal, hogy ebből lesz valami. Az egyik a kerülő utak közül: a kertbarát mozgalmat kezdtem feltámasztani, aztán az olvasó nép mozgalmat, a népművelőkkel való közlekedés lehetőségét kezdtem kiépíteni, aztán átnéztem a Népfront egész költségvetését. Jelentős állami támogatással dolgozott a Hazafias Népfront, a kérdés az volt, hogyan lehetne ezt oktatási meg egyéb intézményekbe átplántálni. S lázasan kutatni kezdtem a népfront közjogi szerepe körül. Az alkotmány kimondta, és jogszabályok, törvények megfogalmazták a Népfront közjogi szerepét, és az első nagyobb trükk, amit a politikában alkalmazni kezdtem, hogy halálosan komolyan vettem a Népfontra kirótt közjogi, állampolgári szerepeket, amelyeket korábban csak formálisan játszott el. Például jött egy átirat a Központi Bizottságtól, hogy még egy aláírás hiányzik valamilyen törvényről, hol van a Népfront. Én pedig közöltem, hogy ez egy demokratikus szervezet, tehát csak az országos elnökséggel vagy az országos tanáccsal lefolytatott viták alapján írhatjuk alá, és így tovább. Hol a vétó eléggé gyenge eszközzel, hol erősebb eszközökkel elkezdtem ezt gyakorolni, ami akkor bot-

ránynak számított. Személyi kérdésekben is rendszeresen véleményt nyilvánítottunk. Ekkoriban a kádárizmus liberális képeinek kiteljesítésére elhatározták, hogy többjelöltes választási rendszert hoznak létre. Ez már akkor a pártban is nagyjából eldöntött dolog volt, és bekapcsoltam az 1983-as választási törvény előkészítésébe. A Népfrontnak köszönhető, hogy kötelező általános többjelöltes választás lett belőle. A Népfrontnak köszönhető, hogy ez széles körű társadalmi vitán ment keresztül, mert az Igazságügy-minisztérium törvényelőkészítési főosztályát arra utasították, hogy küldje el a Népfront-elnökségnek, és aláírva jöjjön vissza a dolog. Én indítottam el a társadalmi vitát az 1707-es ónodi országgyűlés helyszínén, és nagy nyilvánosságot teremtettünk hozzá. Eközben én 1983-ban időközi választáson egy megüresedett képviselői hely betöltésével a XIII. kerületi Ujlipótváros képviselője lettem, ott ismerkedtem meg közvetlenül a Wallenberg-üggyel, és egy nagy, majdnem retorziót kiváltó akcióban vettem részt a kerületben élők kezdeményezését támogatva. Mint képviselő, irtam egy beadványt a Fővárosi Tanács elnökének, hogy Raoul Wallenberg emlékét állítsák helyre, amelyet 1946-ban Rákosiék meggyaláztak és eltakarítottak. A főváros állítsa helyre Pátzay szobrát a Szent István parkban. Mondanom sem kell, a Fővárosi Tanács elnöke mint a paraszat dobta tovább a beadványt azonnal a pártközpontnak, a főtítkárhelyettesnek, aki Németh Károly volt. Ő hivatott és oltári botrányt csaptak, a főszerkesztői értekezleten Lakatos Ernő kiprédikált, hogy én milyen kalandokba bocsátkozom, és nehogy a sajtó bárhol fölvegye az ügyet stb. Tehát én kezdtem ezeket a látszólagos partizánakciókat egy rendszerbe illeszteni szervezni.

– *Ennyi pozitív lépés után térjünk vissza az ellenzékhez való viszonyára. Hogyan alakult az Ön viszonya ebben az időszakban a demokratikus ellenzékkel? 1981 decembere után megindult a Beszélő, s egyes hírek szerint a Beszélőt mindenki olvasta, még a párton belül is. Horváth Józsefnek, a III/III-as főnökének visszaemlékezéseiből tudhatjuk, az egész III/III-as olvasta, és még egyet is értett azzal, ami ott le volt írva. De mások is megerősítik ezt az információt. Érdekelne, hogy változott-e ebben az időszakban a véleménye a szamizdairól, az ellenzékéről? Volt Önnek az a korábbi, már említett kijelentése, miszerint nincs szükség szamizdatra, vagy legalábbis nem túl cél-*

szerű a létezése. Változott-e ebben a periódusban a véleménye, és általában kialakult-e valami személyes kapcsolat ezzel a körrel, vagy továbbra is a korábbi személyi kapcsolatait mentén politizált?

– Itt egy külföldi útnak volt megint sorsdöntő jelentősége. Még miniszterként kaptam egy magas szintű meghívást az amerikai kormánytól egy egyhónapos amerikai körutazásra, tájékozódásra, majd amikor a kormányból távoznom kellett 1982. július végén, a budapesti amerikai nagykövet megkeresett, és közölte kormánya javaslatát, illetve véleményét, mely szerint a meghívást Pozsgay Imrének személy szerint szánták, és változatlanul érvényben van, szeptemberben várnak engem. Elsején elutaztam az Egyesült Államokba, és az egész szeptembert ott töltöttem, a keletitől a nyugati partig sok várost bejártam. Döntőek voltak a washingtoni politikai tárgyalások és a magyar emigrációval való találkozás. Én ebben a tömény formában addig nem kerülhettem közel az emigrációhoz. Washingtonban három szenátor amolyan közös meghallgatást szervezett a számomra, Lugar, aki most kelet-európai ügyekben exponálja erősen magát, Pell szenátor mint a külügyi bizottság alelnöke és Doodd szenátor meg munkatársaik egy beszélgetésre hívtak meg. A mintegy másfél órás beszélgetésünk alatt jelentettem ki először bizonyos korlátozott nyilvánosság előtt, de mégis nyilvánosan, hogy az egypártrendszer történelmi balcsatornát tartom, nem tartható fenn, és Magyarország tágitva lehetőségeit, előbb-utóbb a többpártrendszer útjára fog lépni.

– *Ez a nyilatkozata Magyarországon természetesen nem kapott sajtót.*

– Természetesen. A hír azonban azonnal hazajött, miként később egy németországi kijelentésem is, de ezek szándékosan külföldön hangzottak el, tehát pont ott lehetett nyilvánosságot kapni hozzájuk. Ez volt az egyik. A másik, hogy az 56-os emigrációval is találkoztam. Olyanokkal is, mint Király Béla professzor, aki akkor még távollétében halálra ítélt személyiség volt. Megkerestem más magyar 56-osokat, azonkívül New Yorkban Püski Sándort és vele megegyeztünk, hogy a szárszói konferencia 40. évfordulójára a Népfront égisze alatt kötetben kiadjuk a konferencia jegyzőkönyvét. Ez volt az, amit akkor én valóban döntő jelentőségűnek tartottam. A lényeg – ennek az útnak a hatására is – az, hogy 1982-ben én már nem becsültem le a demokratikus ellenzékét sem. Ösztönzést kaptam a sza-

mizdatból, a Párizsi Magyar Füzetekből, az emigrációval való érintkezésből és a népi értelmiség egyre fokozódó ellenállásából arra, hogy ez nem lebecsülendő, jelentéktelen erő, és már nem hittem, hogy kizárólag az MSZMP osztagából fog létrejönni a demokratikus berendezkedés. Ugyanakkor új felismerésem a nyolcvanas évek elején még nagyon távol állt attól, hogy nyilvánosan meghirdethető politika legyen, tehát a taktikai alkalmazkodásomra nekem az itthoni viszonyok között továbbra is szükségem volt írásaimban, fellépéseimben, sok minden egyébben, de ezt a vonalat én már attól kezdve többé nem hagytam el.

– *Ez nagyon érdekes dolog, hogyha ez a kijelentés 82-ben elhangzik, és Magyarországra, a pártból is visszajut, hogyhogy a párt nem fogadatosított valamilyen komolyabb intézkedést Ön ellen?*

– Ez elméleti vitát igényelt volna, és bizonyos fajta politikai vitát is. Ujra itt az alkalom elmondani, hogy 57 után, de különösen a Marosán-ügy után Kádár sem a Központi Bizottságban, még kevésbé a nyilvánosságban pártban belül nyílt vitát nem vállalt és nem engedélyezett. Meg kell nézni az összes túlélt határozatot, amit 57-től kezdve hoztak. Egyetlenegyről sem mondták ki, hogy tévedés volt vagy hibás, mindegyik teljesült, de a teljesülés után új helyzet van és új feladatokat kell megszabni. Allítom, a Rákosi-rendszer ilyen szempontból önkritikusabb volt, mint a Kádár-rendszer. Kádárnál nem volt pardon, ott nem volt konfliktus, ott nem volt nyilvánosság a politikai vita számára sem; ami zajlott, az mindig értelmiségi szinten zajlott. Az őt nem zavarta különösebben, hogy mi jelenik meg a Valóságban, meg mi jelenik meg itt vagy ott, legfeljebb följelentésekből értesült rólok.

– *Ennek az egész tekintélyuralmi rendszernek, azt gondolom, volt egy olyan jó ideológiai vagy politikai szlogenje, amelyik mindig ugyanúgy tért vissza, és ez pedig az a bizonyos centrumpolitika, amelynek lényege: elvetjük mind a jobb-, mind a baloldali szélsőségeket, a demokratikus ellenzékét egyfelől, a népiek oldaláról jövő nacionalista veszélyt másfelől, és ezzel szemben mi magunkat centrumként, középpártként állítjuk be. A „közép” örök, mert középre mindig egyformán szükség van. Ez akár a kisémer legmélyebb, legalapvetőbb ösztönként is följfogható. A XIII. kongresszus élenkítési programja is a centrum stabilizáló funkcióját*

tölti be. Ezzel szemben Ön már 82-ben is, majd Népfront-főtitkárként is merőben mást mond. A Népfrontnak volt-e valami befolyása, hogy ezt az élenkítési pártprogramot meggátolja?

– Az igazság az, hogy ezt megakadályozni nem tudtuk. En akkor is egy renitens beszédre készültem, és mivel a beszédet a sajtónak ki kellett adni, Kádár biztos, hogy előre tudta, mit fogok mondani. Megint a konfliktuskerülő mentalitására jellemző, úgy oldotta meg a dolgot, hogy kivonult a kongresszusról azalatt, amíg én beszéltem. Ne is kelljen tudnia róla.

– Ha igaz, amit mond, hogy az Ön számára más társadalmi csoportok intézményesítése fő feladat, miért nem volt az lehetséges, hogy 1985-ben a monori konferenciát a Népfront felvállalja? Hiszen a Népfrontnak voltak tagjai, akik ott voltak. Két évvel később, 87-ben az Ön jelenléte világossá teszi, hogy ehhez a Népfrontnak milyen a viszonya. 85-ben elképzelhetetlen volt ez? És pusztán azért nem lehetett Önnek vagy Önöknek ezt jobban vállalni, mert hogy a demokratikus ellenzék is ott volt, továbbá nem akarták veszélyeztetni a 85 végén megrendezendő Népfront-kongresszust? Itt Önök demonstrálhatták volna politikai másságukat. Ennek elmaradása az Ön újabb taktikai megfontolása?

– Akkor még az előzményeknél egy kicsit el kell időznünk. 85 szerintem fordulat. A XIII. pártkongresszus, mondhatnám, véglegesen bebizonyította a párt mint testület képtelenségét arra, hogy megértse, mi van ebben az országban. A kongresszusi küldöttek nagyon kritikusok voltak, a kongresszus mégis reménytelen elsimitó és gazdaságélenkítő határozatokat hozott, és a többség, szerintem, a kongresszuson úgy kelt fel a székből, hogy már akkor nem hitt abban, hogy megvalósíthatók a kifizűzött célok.

– Illetve volt a kongresszusnak egy majdhogynem titkos határozata, mely szerint szép lassan el kell kezdeni a politikai rendszer reformjára való felkészülést. Ezzel meg is lett bízva egy bizottság, amelynek Lakos Sándor lett a vezetője, és elkezdtek ott valamit csinálni, de ennek semmi látszata nem volt nagyon sokáig, hiszen majd csak két-három évvel később lesz közbeszéd tárgya a politikai intézményrendszer reformja.

– Rádásul alapvető változások következtek be a nemzetközi viszonyokban. A kongresszus után egy héttel meghalt Csernyenko, és Gorbacsov lett április elején a párt főtitkára. Kádár itt félreértett valamit. Azt tudta, hogy Csernyenko

meg fog halni, de abból, hogy Romanovot küldték el Budapestre a pártkongresszusra, arra következtetett, hogy Romanov lesz az utód. Ő ezt lelke mélyén szerette, volna is szerintem, és ennek megfelelően alakította a káderpolitikáját is. Világos, hogy én nem kerülhettem be a Politikai Bizottságba, és bizonyos értelemben világos, hogy az Aczél ezért került ki akkor a Politikai Bizottságból. A demokratikus ellenzékre visszatérve, én akkor már aktív kapcsolatban voltam a demokratikus ellenzékkel, kezdetben informális úton, és ebben nagyon nagy szerepe volt Leventel László barátomnak, akinek az otthonában, lakásán egyre több alkalom nyílt rá, hogy ellenzéki személyiségekkel is találkozjak.

– Például kikkel?

– Már kezdetben találkoztam Donáth Ferencsel, Vásárhelyi Miklóssal. Nem tartozott szorosan ehhez az ellenzékhez, de a baráti körhöz mindenképpen odatartozott Ujhelyi Szilárd, akit én régóta ismertem, becsültem, tiszteltem. A közeledés az ellenzékhez formálisan is lehetővé vált a 85-ös választásokra való készülődés idején, amikor is a jelölőgyűlések atrocitásait kitapasztalva engem a Rakpart klub meghívott egy nyilvános fórumra, amelyet a Szentháromság téri kollégium nagytermében tartottak. Ezen rendezvényen az ellenzék prominens képviselői is megjelentek, és ugyanakkor óriási tömeg, vagy 400 ember jött össze ennek a fórumnak a hírére, és nyílt, kérlelhetetlen beszédekben elém tárták, hogyan zajlottak a jelölőgyűlések, milyen visszaélések voltak, milyen terrorisztikus, hatalmi nyomások fordultak elő, ugyanakkor milyen szerepet igényelnek a másként gondolkodók ezekben a választási eseményekben. Summa summarum, én ott lényegében melléjük álltam, amennyiben kijelentettem, hogy a törvénynek csak egyfajta értelmezése lehetséges, és annak teljes tiszteletben tartásával vagyok hajlandó el-tűrni a választások lebonyolítását, és ahol visszaélések történtek, visszaéléseket követtek el, azt helyre kell hozni. Ez azt is jelentette, hogy bizalommal – hogy úgy mondjam – vállalhatták némely ellenzékiek a későbbi terveimben való részvételt. Ennek első jele a Népfront VIII. országos kongresszusa volt december elején, és itt megint csak két fordulatszerű eseményre hívom fel a figyelmet. Az egyik, hogy egy hivatalos rendszerbeli szervezet részéről 56 óta először hangzott el nyílt és nyilvános bírálat az az évben megtartott márciusi pártkongresszus határoza-

tairól, illuzórikus, hamis feltételezésekre épülő politikájáról, amellyel szemben a népfront alternatívát kínált. A másik a személyzeti politikával függ össze: az úgynevezett másként gondolkodók képviselői, először 56 óta, bekerültek egy hivatalos magyar szervezet országos testületébe, az országos tanácsba, mind a demokratikus ellenzék, mind pedig a népi értelmiség képviselőiben.

– Például Bauer Tamásra gondol?

– Például rá. Tardos Márton nem volt ugyan az országos tanács tagja, de a fordulat és reform munkálatain keresztül bekapcsolódott a társadalompolitikai tanács munkájába. Bizonyos értelemben ehhez a vonulathoz tartozónak tekintem – bár ilyen módon úgy tudom, nem vállaltak elkötelezettséget – Ferge Zsuzsát, valamint Antal László közgazdászt és másokat, a népi értelmiség oldaláról elsősorban Ratkó József író, aki nagyon kritikusan viszonyult a fennálló rendszerhez is, nemcsak a politikai viszonyokhoz. Az úgy arra is alkalmas volt, pontosan arra volt alkalmas, hogy elindítsunk némely olyan társadalmi kezdeményezést, amely aztán 86–87-ben érett be. Eközben történt Monor. A monori találkozó előkészületeiről barátaimtól pontosan tudtam mindent, de azt is tudtam, hogy engem nem fognak meghívni. Én ezt akkor helyénvalónak is találtam, hiszen nekem volt egy intézményem, én azon keresztül tehettem a dolgomat. Az ellenzék pedig még egy kísérletet tett valamiféle konszenzus létrehozására, hogy a hatalommal, a rendszerrel szembeni küzdelemben nagyobb bázisa legyen az ellenállásnak. Mert én Monort ilyennek tekintem. Én eléggé jól tudtam, miről lesz ott szó, jó előre egy részét megismertem a készülő felszólalásoknak, ha nem írásos formában, akkor elmondták gondolatok formájában, de személyesen nem vettem részt a monori találkozón. Levendélék lakásán egyre többen lettek azok az ellenzékiek, akikkel kapcsolatba léphettem. Azt hiszem, Donáth Ferencnek nagy szava volt abban, hogy jelenlétemben is fölkeresték a Levendél-lakást olyan ellenzéki gondolkodók, mint Konrád György, Kis János, **Eörsi István** – csak a legprominensebbeket említem, de mint mondtam, Donáthtal, Vásárhelyivel már korábban is találkoztam.

– *Monor időszakában is, de még jóval utána is komoly atrocitások érték az ellenzék, de Csoóri és Csurka is tilalmi listán volt hosszabb-rövidebb időre. A követések, házkutatások, kila-*

koltatások, utcai atrocitások magyarázatot igényelnek. Arra vagyok kíváncsi, hogy Ön tudott-e ezekről, és ha igen, akkor milyen befolyása, milyen lehetősége volt rá, hogy ezeket szóvá tegye valamilyen párt- vagy állami fórumon, és szóvá tette-e ezeket? Történt-e az Ön személyes közbenjárására valami?

– Történt ilyesmi is, majd valamit erről még el kell mondanom, de túl sok azért nem történhetett, mert 82-ben a Népfrontba való átcsúsztatással egyszersmind kiestem abból a bizalmi körből is, amely megkaphatta azokat a dokumentumokat, amelyek az ellenzékre vonatkoztak. Én megismétlem, titkosszolgálati adatokat nem kértem, nem kaptam, de a politikai előterjesztéseket informális úton megismertem. A 86-os „ellenzéki határozattal” tudom igazolni, amit az előbb mondtam. Ezt ugyanis, sokakhoz hasonlóan, én is az Irodalmi Újságból ismertem meg. Az elosztási listára nem kerülhettem rá, azok közé, akiknek hivatalból adják a Politikai Bizottság határozatait. Tehát olyan forró információim, amelyek alapján én gyorsan léphettem volna vagy valamilyen mentőakciókat kezdeményezhettem volna, nem voltak. Ennek ellenére olyan dolgokban, mint például útlevelek, kiutazási ügyek megszervezése, próbáltam mozogni. Horváth István belügyminiszter jó barátom volt, vele konkordátumot kötöttünk olyan értelemben, hogy ő semmiféle túzparancsnak vagy ilyesminek nem fog engedelmeskedni, ha tömegjelenségekre és tömegmegnyilvánulásokra kerül sor. Vagy ellenáll, vagy otthagyja a posztját. Tehát még moralizáltunk is ilyen szempontból, de ezt a szó nemes értelmében mondom. Arra, hogy konkrét ügyintézésbe bekapcsolódhassak, akkor már nem volt lehetőség.

– *Ha már Horváth István belügyminiszter személynét említette, és az Önök között lévő jó kapcsolatot, ez azt jelenti, hogy napi kapcsolatban vagy rendszeres kapcsolatban voltak. Neki nem volt arra módja és lehetősége, hogy ellenálljon az olyan készleteseknek, hogy ezeket a házkutatásokat, retorziókat, utcai követéseket, figyeléseket valahogy elhagyják? Lehet, hogy ő is taktikai okokból mondott nem éppen „ellenzékbarát” beszédek, tett nyilatkozatokat?*

– Most is azt mondom, szövegkörnyezetében kell ezeket a nyilatkozatokat nézni. Nem csak az a kérdés, mit mondott Horváth István. Arra gondolok, hogy mi az, aminek nem felelt meg egy Horváth István, mi az, amit nem volt haj-

landó megcsinálni stb. Tehát mint belügyminiszternek neki funkcionálnia kellett, neki az akkori ideológiai követelmények szerint és a hatalom szája íze szerint kellett deklarációkat tenni.

– *Visszatérve még egy szóra arra, hogy Önnek az információi már akkor kevésbé voltak meg, pontosabban nem kapott meg bizonyos dokumentumokat, amikor Népfront-főtítkár volt, ez azért is érdekes, mert korábban, amíg miniszter volt, addig, tudomásom szerint, például ezek az ellenzéki határozatok (a 80-as és 82-es) az Ön környezetéből kerültek ki. Jól tudom én ezt? Hogy lehetett az, hogy az MSZMP nem indított ezek után vizsgálatot? Minden határozat pillanatok alatt átkerült külföldre vagy a szamizdatba, és nekem nincs tudomásom arról, hogy vizsgálatok indultak volna...*

– A 86-os harmadik határozat kijuttatása kapcsán viszont indult, de ahhoz nekem valóban nem volt semmi közöm, ugyanis az annyira kihívó és annyira nyílt volt, hogy ott valószínűleg nem tagadhatták meg a vizsgálódást, de az a vizsgálat is eredménytelen volt. 82 előtt én nem konspiráltam, hanem intenciókat adtam. És voltak a környezetemben, akik tudták, hogy ezeket hogy kell teljesíteni. 82-ben ezt én még nem mint valami rendszerellenes akciót tekintettem, még ha ellenállási jellege volt is. A rendszer reformjának az erejét akartam növelni úgy, hogy külső nyilvánosságot próbálok teremteni a hülye, bornirt határozatoknak.

– *Az egyik legkomolyabb kérdés, ami az Ön személyével kapcsolatban fölmerül, az a 87-es lakitelki találkozón játszott szerepe. Azt gondolom, ennek kapcsán érte Önt eddig a legtöbb kritika. Ezekre Ön többször próbált már válaszolni, de szerintem igazán jó választ még nem tudott adni azokra a kérdésekre, amelyeket főleg a demokratikus ellenzék képviselői fogalmaztak meg. Végül is miért nincsenek ott a demokratikus ellenzék vezető emberei vagy kemény magjának a képviselői, amikor, mint mondta, Önnek már valamifajta kapcsolata Kis Jánossal is volt, bár mást nem nagyon említett az igazán kemény magból, nem hozta szóba Demszky, Haraszti, Rajk, Kenedi és mások nevét. Közülük senki sincs ott Lakitelken. Ön bizonyára azt mondja: itt is taktikai szempontok szóltak a mérsékelték mellett, a radikálisok ellen. Sokan ebben már nem is taktikát, hanem óvatos duhajtságot látnak az Ön részéről. Kérem, mondja el, mik voltak az Ön szempontjai. Kell-e Önnek még akkor is arra figyelnie, hogy ha ezeket az embereket meg-*

hívja, pontosabban ha ezek részt vesznek, akkor az Ön pozíciója végérvényesen úgy megrendül, hogy nem tud semmit tenni az ország vagy az átmenet érdekében?

– Az óvatos duhajtságban nem érzek semmilyen dehonesztáló, leminősítő hangsúlyt, azt hiszem, egy politikus életéhez ez is hozzátartozik. Kiszámíthatónak, ugyanakkor mégis döntő pillanatokban cselekvőképesnek lenni, ez erény az én szememben, mert ez a hatékonyság feltétele. Lao-Ce: Az út és erény című művéből motoszkal most a fejemben egy gondolat, szó szerint így hangzik: a bátor kivár, a gyáva ugrál. Én néha gyakoroltam a türelem bátorságát is, de azért néhány ponton ebben az interjúban a kockázatos döntéseimből is egy-kettőt, azt hiszem, fel lehet fedezni. Már akkor is megfontoltan mondtam a magamét és tettem a magamét, de még ennél maradvá, Lakiteleknél, hiszen ez a casus belli, szerintem a demokratikus ellenzék túl érzékenyen és indulatosan, megfontolatlanul reagált, s velem kapcsolatban – máig meggyőződés – stratégiai hibát követett el, s ebből adódott, hogy stratégiai célponttá tett mint ellenfelet aztán egy bizonyos helyzetben 89-ben.

– *Nem lehet, hogy ennek a hibának (most megengedve, vagy hogy ez valóban hiba a részükről) az az oka, hogy végül is Ön kezdettől fogva a másik tábornak volt az embere az ő szemükben, nevezetesen a népieknek. Tehát hogy az Ön kapcsolatai az ellenzékkel messze nem voltak olyan értékek, olyan erősségűek, mint a másik táborral?*

– De ha megfigyeli a cselekedeteimet, és elfogadjuk ezt az egyébként számomra megengedhetetlen felosztást, hogy nekik meg amazoknak segít az ember, akkor sincs szégyellnivalóm. Ha 82-től mérleget csinálnék, legalább az vitathatatlanná válna, hogy én egyensúlyban tartottam a magam szabadelvűségét és toleranciáját meg előítélet-nélküliségét. Hiszen ha arra gondolok, hogy a 83-as választási törvény előkészítése hogyan zajlott le, ha arra gondolok, hogy mit vállaltam el a Raoul Wallenberg ügyben, ha arra gondolok, hogy én szorgalmaztam a Holocaust évfordulóján a zsidókérdésről szóló kötet megjelenését és vállaltam hozzá a bevezető megírását, ha arra gondolok, hogy előítéletek és fenntartások nélkül mentem el a Rakpart klubba, meg ha arra gondolok, hogy a Fordulat és reform című tanulmány botránykeltő nyilvánosságát is én tettem lehetővé, hiszen a szerzők elkezdtek alkudozni Havasival is, másokkal is, míg

végül is nálam kötött ki ez a dolog, olyannyira, hogy ezért is nyílt feddést kaptam Kádár Jánostól. Ha arra gondolok, hogy 86-ban a lelkiismereti szabadságért álltam ki, és Bonnban e nyilatkozatommal együtt azt is kijelentettem, hogy ha népem arra szavazna, hogy megdönti a szocializmust, akkor én a népemet követném. Gondolhatja, hogy abból is mi volt itthon. Ha ezeket én rendben sorba rakom, akkor én a demokratikus ellenzék helyében reményt keltő figurának tartottam volna Pozsgay Imrét. Ezzel szemben ők leírtak Lakitelek után, amikor is megbántódtak attól, hogy most nem ők vannak soron. Pedig a politikában ilyen is van.

– Szerintem Ön most téved. Szerintem nem is ez a fő vitakérdés. Nem hiszem, hogy az Ön érdemeit és fölsorolt cselekedeteit akarná elvitatni bárki is. Lakitelek más minőség, mint a fölsorolt ügyek.

– Ez a baj, mert egy ponton túl nem voltak hajlandók elismerni az érveimet. Úgy akarták hinni, hogy őket Lakitelekkel háttámadás érte. Az érdemeimet pedig csupán azért sorakoztatam fel, mert mérleget emlegetnek. A mérlegre ezeket nem kellett volna rátenni?

– A kérdés úgy vetődik fel, hogy amennyiben Pozsgay Imre elmegy, akkor nem lehet ott az ellenzék kemény magja.

– Valóban így vetődött fel, de ennek megvolt a maga racionális belső oka. Ez pedig valóban az, hogy akkor én már nem voltam kizárólag a magam gazdája, mert hiszen éppen a fordulat előkészítésében én vállaltam, hogy egyeztetek barátaimmal. A barátaimon nemcsak a népi értelmiséget értem, hanem értem a Levendel-féle szalont is ebből a szempontból. És egy dologban mindegyik oldalon egyetértés volt, abban, hogy Pozsgay pozíciója olyan értékévé vált, amellyel élni kell a jövőendő fordulat előkészítésénél. Ez volt az alaptétel. Ezt pedig kár lenne fölládozni.

– Ha ez így van, akkor ebben az is benne van, hogy a népi értelmiség ekkoriban már úgy gondolkodott, hogy az átmenet fő lebonyolítója ő lesz.

– Nem tudom, így gondolták-e, de azt kétségtelenül végiggondolták, hogy a Társadalmi Szerződés megjelenése után a monori egyezséget a demokratikus ellenzék fölírta. Hiszen egy önálló és általuk irányítható társadalmi programmal álltak elő úgy, hogy azt nem egyeztetették a népi vagy nemzeti vonallal, és a nép-nemzeti vonal elérkezettnek látta az időt, hogy akkor ők is a maguk útjára lépjenek.

– Nyilvánvaló – ezt véleményem szerint Ön is tudja –, hogy ez azért ürügy inkább, mintsem valódi magyarázat.

– Visszatérek arra, hogy Konrád György ezt bölcsen látta, ő ott volt Lakitelken és a jegyzőkönyvben is...

– Igen, csak hát Konrád másként volt fontos figurája a demokratikus ellenzéknek, mint Kis János vagy mások.

– Sajnálom, mert az ő gondolkodása elfogadhatóbb lett volna számomra e tekintetben, mint az az intoleráns magatartás, amelyik azonnal pozícióvesztésként értékelte a lakiteleki kezdeményezést és pozíciórontásnak Pozsgay megjelenését, nem pedig a politikai tagozódást előmozdító újabb akciónak. Én nem vettem észre soha, hogy valaki megorrolt volna rám, mert elmentem a Rakpart klubba, pedig a népi értelmiség nem volt ott. De rögtön megorroltak rám, amikor én elmentem a népi értelmiség gyülekezetére, mert ők nem voltak ott.

– Azzal, hogy Ön ott volt, egészen Antall József felbukkanásáig az Ön személye lett a szimbóluma vagy megtestesítője ennek az irányzatnak, és ez az irányzat bejelentette az igényét arra, hogy az Ön vezetésével vagy az Ön közreműködésével szeretné lebonyolítani az átmenetet. Az egy más kérdés ehhez képest, hogy az ellenzéknek ebben az átmenetben mi lesz a helye, szerepe. A konfliktus forrása az lehetett, hogy a demokratikus ellenzék tagjai azt vitatták, hogy a népi irányzat tulajdonképpen az Ön személyének az előtérbe helyezésével vagy szimbólummá választásával a saját maga javára akarja elbillenteni a rendszerből való kimenésnek az útját. Az átmenet útján ő akarja a vezető szerepet játszani, nem pedig az a demokratikus ellenzék, amelyik úgy ítélte meg, hogy sokkal több jogcime lenne rá, hogy ezt ő bonyolítsa le, hiszen a jövőszert ő bírálta sokkal keményebben, ő lépett föl nyíltan ellene, ő ir szamizdatot, és így tovább.

– De akkor most lépünk ki a két ellenzéki mozgalom gondolkodási köréből egy pillanatra, ha tudunk. A demokratikus ellenzék meg a népiek monori találkozója valójában szintén taktikai találkozó volt. Arra a feltételezésre épült, hogy ugyan a demokratikus ellenzék birtokában van annak a tudásnak és programalkotó képességnek, amellyel az országot majd ki lehet vezetni ebből a nyavalyából, de nincs birtokában annak a bázisnak, amelyen ezt végrehajthatja. Ezért kezdték el a demokratikus

ellenzékiek fölkarolni Erdély ügyét, Bős-Nagymaros ügyét stb., mert azt is tudták – a népiekkel együtt –, hogy ebben az országban direkt politikai mozgalom nem lesz, amelyik bázist és hátszelet adhat a politikai kezdeményezéseknek. Két dolog lesz: az egyik a nemzetközi viszonyok engedékenyebbé válása vagy esetleg teljes átalakulása, a másik pedig a hazai talajon a kádárizmus elgyengülése után kialakult nemzedéki váltásban egyfajta civil társadalmi nyomás. Nem tudom, hogy nagyon melléfogtam-e, de én azt hiszem, ez akkor benne volt a megfontolásokban. A csalódás tehát nem az én személyem miatt volt, hanem amiatt, hogy a demokratikus ellenzéken és hálózaton kívül más politikai erők is megjelentek az új berendezkedésért folyó küzdelemben.

– *Igen, ez értelmezés kérdése. Én azt gondolom, az, hogy megjelentek új erők, önmagában nem vezetett volna csalódáshoz a demokratikus ellenzék részéről.*

– Az, hogy vazallus szövetséges erőként jelennek-e meg vagy önálló, markáns, esetleg polemizáló politikai áramlatként, az egyáltalán nem volt mindegy.

– *Befejezésül azt kérdezném, hogyan látja mai szemmel az Ön saját személyes szerepét és azt a korszakot, amelynek politikai kulcsszereplője volt?*

– Én azt hiszem, hogy Magyarország, és ben-

ne az átalakulást szorgalmazó, szolgáló politikai erők végül is a lehetőségeik szerint cselekedtek ebben az időben. Belátásuk messzebb tekintő volt, mint az akkori nemzetközi viszonyok azt egyáltalán lehetővé tették. Így én az előrelátó képességük előtt is megemelem a kalapom. Az én legnagyobb hibám az volt, túl sokáig tartottam, hogy megreformálható a rendszer és demokratizálható a maga eredeti alapjain. Ez tehát késleltette az én nyílt és szembenállást is kifejező politikai akcióimat. Ma sem tartom hibának, hogy mikor mégis eljutottam egyfajta megvilágosodáshoz, a változás melletti kiállásnak egy radikálisabb formájához, akkor a hatalmon belül maradás álláspontját választottam, mint cselekvési teret. 1989 nyaráig – a Lakitelek miatti szemrehányások ellenére – ezt pozitívan értékelték az egész ellenzék. Mi másnak lenne tulajdonítható, hogy az ellenzéki kerekasztal körül tömörülő szervezetek 1989 márciusában egységesen deklarálták tárgyalási szándékukat, s azt, hogy tárgyalópartnerüknek Pozsgay Imrét kívánják. Lehettem volna a kor hőseként marginális ellenzéki szereplő, amilyen volt jó néhány az előző rendszerben, és most akkor én is viselném az egykori ellenzékiesség glóriáját, de a hatékonyság szempontjából biztos, hogy sokkal kevesebbet ért volna, amit tettem. En ezt erkölcsileg is így dolgoztam fel magamban.